

Turinys

<i>Dalios Grinkevičiūtės dalia. Valentinas Sventickas</i>	7
Atsiminimai	13
Lietuviai prie Laptevų jūros	187
Gimtojoj žemėj	225
Miniatiūros	289
<i>Iliustracijų sąrašas</i>	295

Dalios Grinkevičiūtės dalia

Linkėti gero kelio šiai knygai galima iš karto pasakant, kad vien nuo 2014-ųjų lig šiol Dalios Grinkevičiūtės atsiminimų knygos išleistos aštuoniomis pasaulio kalbomis – anglų, ispanų, lenkų, nyderlandų, prancūzų, serbų, suomių, vokiečių. Jeigu skaito platusis pasaulis, tai ir mums, lietuviams, verta paskaityti, – kas dar neskaitęs...

D. Grinkevičiūtė (1927–1987) yra parašiusi svarbiausius, geriausiai žinomus lietuviškosios tremties literatūros kūrinius. Tai memuariniai pasakojimai, pavadinti „Atsiminimais“ ir „Lietuviai prie Laptevų jūros“ (šios apybraižos tęsinys – „Gimtojoj Žemėj“). Jie labiausiai vertinami dėl tikroviškų tremties vaizdų, išraiškingo įvykių traktavimo, didžiulio pirmosios publikacijos (1988) atgarsio sąjūdiškoje Lietuvoje ir dėl to, kad parašyti talentingo žmogaus, ypatingos asmenybės. D. Grinkevičiūtės kūryba remiasi jos pačios patirtimis, jausmais ir apmąstymais. Grinkevičių šeima su keturiolikmete Dalia buvo ištremta 1941 m. birželio keturioliktąją ir didžiąją dalį laiko kentėjo prie Laptevų jūros. Daliai leista grįžti į Lietuvą 1956 m.

Apysaka, leidėjų pavadinta „Atsiminimais“, parašyta 1949–1950 m. Dalia kartu su sergančia motina stebuklingu

būdu buvo pabėgusios iš Jakutsko. Slapstėsi Kaune, globojo (ir palaidojo) motiną ir rašė. Suprasdama, kad bus suminta (taip ir įvyko), rankraščių įdėjo į stiklainį ir užkasė. Jis atsitiktinai buvo surastas tik 1991 m., restauruotas ir pirmą kartą išspausdintas žurnale „Metai“ (1996, Nr. 10–12, 1997, Nr. 1).

Memuarinė apybraiža „Lietuviai prie Laptevų jūros“ (Kazio Sajos pasiūlytas pavadinimas) parašyta devintojo dešimtmečio pradžioje Laukuvoje, kur D. Grinkevičiūtė, baigusi medicinos studijas Omske ir Kaune, vadovavo ambulatorijai ir ligoninei. Neradusi anksčiau minėto rankraščio, D. Grinkevičiūtė sukūrė šią trumpą, koncentruotą, informatyvią apybraižą. Pirmą kartą ji buvo išspausdinta žurnale „Pergalė“ (dabartiniai „Metai“) 1988 m. rugpjūtį (tuometinis žurnalo tiražas 24 120 egz.) ir padarė sproguosios bombos įspūdį. Tremties vaizdai ir pasakojimo energetika reikšmingai prisidėjo prie okupacijos suvokimo ir Nepriklausomybės atkūrimo paskatų.

Pasakojimas „Gimtojoj Žemėj“, datuojamas „po 1979 m.“, vaizduoja iš tremties grįžusios D. Grinkevičiūtės sunkias patirtis susovietintoje Lietuvoje – „antrąjį Sibirą“.

„Atsiminimai“ yra emocinga ištrėmimo ir tikroviškų tremties gyvenimo epizodų prisodrinta apysaka. Ji sukurta vos dvidešimtmetį perkopusios merginos, kuri neturėjo jokios literatūrinės patirties, bet turėjo prozininkės gebėjimų. Visa ką tik skaudžiai išgyventa, autentiška, vaizdinga. Barake miršta moteris. Prie jos lavono iš šonų dega po žvakę.

Per velionės drabužius ir veidą ropoja divizijos utėlių. Dalia: „Naudojuosi proga ir prie žvakių šviesos stovėdama skaitau viduramžių istoriją.“ Teismo už lentas scenos, žmonių vaidavimo, kompozicijos (pūgų kontrapunktas, pradžia ir pabaiga) galėtų pavydėti įgudęs prozos meistras.

„Lietuviai prie Laptevų jūros“ – vyresnio, viską apmąščiusio žmogaus kūrinys. Jame ryškesnė nei „Atsiminimuose“ paliudijimo intencija, vidinis įsipareigojimas įamžinti tremtinių vargus ir atskleisti sovietijos brutalumą. Tartum objektyvizuota, sava patirtimi ir sąmoningai telktomis žiniomis, aiškia siekiamybe grįsta kalba, kupina faktų ir vis tiek lakoniška, daro didelį įspūdį. Tokių stilių ji bus pasirinkusi sąmoningai. Iš tremties D. Grinkevičiūtė grįžo puikiai apsiskaičiusi, yra jos užrašų apie skaitytą literatūrą. Greta lietuvių ir rusų klasikų, ją ypač domino narodovlcų („Liaudies valia“) judėjimo veikėjai, jų idėjos, kilni laikysena ir kalinimo nepalaužta valia.

Tremties ir apskritai visos lietuvių literatūros kontekste išsiskiria D. Grinkevičiūtės charakteris: ištversiu, kovosiu, laimėsiu, paliudysiu. Šiaip mūsų literatūrai, kai ji vaizduoja sunkiuosius istorinius laikotarpius, būdingesnis kenčiantis, kontempliuojantis arba rezignuojantis herojus-pasakotojas.

Charakteris D. Grinkevičiūtės gyvenime ir kūryboje daug ką lėmė. Ji kovotoja, principų žmogus, beatodairiška tiesos sakytoja. Rėždama tiesą ypač stulbino kompartijos ir saugumo vadukus, tardytojus („Gimtojoj Žemėj“).

Kai skaitome D. Grinkevičiūtę, konkrečiai asmeniškai istorija, grįsta individualiomis patirtimis, savaime įgyja

bendrinančių galių, tampa žudančios ir žlugdančios sistemos atvaizdu, ideologinių nužmogėjimų studija. Jos kūryba matoma plačiame žmogaus egzistencijos ir ją veikiančių socialinių struktūrų susidūrimo lauke. Tad suprantami gretinimai su Albert'o Camus, Antano Škėmos, Balio Sruogos kūryba, skaityti Viktorijos Daujotytės straipsniuose.

Jeigu apie D. Grinkevičiūtės gyvenimą ir rankraščių kelią į viešumą kalbėtume vartotojų visuomenei įprastais žodžiais, galėtume sakyti, kad tai dramatiškas trileris. Ištrėmimo ir vargų prie Laptevų jūros vaizdai, neįtikėtinas pabėgimas 1949 m. ir kelionė be dokumentų kartu su motina į Kauną per sovietiniu budrumu užsikrėtusią Rusiją, slaptas motinos laidojimas namo rūsyje, suėmimas, tardymai, Unžlago lageris, teismas paauglystėje už barako pašildymui paimtas lentas ir susidorojimas su „dėmėtos“ biografijos principinga gydytoja Laukuvos laikotarpiu, rankraščio slėpimas stiklainyje 1950 m., rusiškai rašytų atsiminimų slapstymas ir konspiracinis perdavimas Maskvoje akademikui disidentui Andrejui Sacharovui (jam tarpininkaujant pasirodė pirmoji D. Grinkevičiūtės publikacija disidentų žurnale „Pamiat“⁴, 1979, Nr. 2), tolesnis rašymas slapta, laiškai gensekui Leonidui Brežnevui ir Lavrentijui Berijai (tuo metu SSSR vidaus reikalų ministrui, represijų vadovui), „Lietuvių prie Laptevų jūros“ išėjimo į viešumą istorija, nepavykęs ketinimas emigruoti ir t. t. Toks tad „trileris“.

Palaužta sunkių išgyvenimų ir ligos, D. Grinkevičiūtė mirė 1987 m. gruodžio 25 d., per Kalėdas. Jau girdėjusi,

kaip jos atsiminimus įvertino Andrejus Sacharovas, Justinas Marcinkevičius, Kazys Saja. Mačiusi (ant tardytojo stalo) minėtąjį žurnalą „Pamiat““. Paglosčiusi silpstančia vėžininkės ranka „Lietuvių prie Laptevų jūros“ mašinraštį, kurį atnešė į ligoninę Kazys Saja ir Zita Gražina Mažeikaitė. Bet nesulaukė nei Just. Marcinkevičiaus straipsnio apie ją (1988 05 28), nei pirmosios publikacijos Lietuvoje tais pačiais metais. Taigi apie savo kūrybos vertės ir talento platų pripažinimą sužinoti nespėjo. Negalėjo žinoti, ką turės nuveikti jos artima draugė Aldona Šulskytė, „Lapteviečių“ brolija, leidėjai, vertėjai, tyrinėtojai, vadovėlių autoriai ir mokytojai. Bet jautė savo misiją atlikusi. „Dabar, kai jau parašiau, kai kiti skaito, užjaučia, jaudinasi, kai kiti perėmė mano skausmą, aš pasidariau laisva, rami ir laiminga.“

_____ Valentinas Sventickas

Atsiminimai

Kas tai? Ranka užčiuopiu... šaltą geležį. Guliu aukštelninka... Gražu... Saulė... šešėlis.

Jaučiu, kad vienas mano gyvenimo etapas baigėsi. Taškas. Nuo dabar prasidės kitas, neaiškus, bauginantis. 24 žmonės guli šalia. Miega? Kas žino, kiekvienas turi savo minčių, kiekvienas paliko už pečių gyvenimo etapą, kuris vakar baigėsi. Kiekvienas turi šeimą, gimines, artimus, mylimus žmones. Dabar jie atsisveikina su jais mintyse. Staigus vagono trūktelėjimas. Nuo viršutinių gultų krenta daiktas. Niekas nemiega. Tyla. Skubiai rengiuosi – reikia atsisveikinti su Kaunu. Visi prie langų. Viskas, viskas, viskas. Baigta. Dar vienas smūgis, traukinys pajuda. Matyti Karmelitų bažnyčios bokštai, jie auksu žiba saulės spinduliuose. Pusė penkių. Kaunas miega. Tyliai plaukia 63 vagonų traukinio sąstatas, veždamas į nežinomą tolą, į nežinomą gyvenimą 1 500 lietuvių. Ašaros visų akyse. Verkia vaikai, tarsi ir jie suprastų, tyli akis įbedę į tolstančius miesto vaizdus ir pradedančius slinkti laukus. Žiūrėkite, vaikai, žiūrėkit, tegul neišdyla iš jūsų atminties šis vaizdas ir šitoji minutė. Kiek šimtų akių paskutinį kartą mato gimtąjį miestą... „Aš jaučiu, kad nebepamatysiu daugiau

šito“, – sako man mamytė. Tie žodžiai tarsi peilis sminga į mano smegenis. Prasideda gyvenimo kova, Dalia. Gimnazija, vaikystė, išdykavimai, fokusai, teatras ir draugės – praeityje. Tu jau suaugusi. Tau jau suėjo keturiolika metų. Tu turi globoti motiną, pavaduoti jai tėvą. Prasideda pirmas mano gyvenimo kovos aktas.

Tunelis. Traukinys jau lekia. Nemunas. Petrašiūnai. Kur tėtė? Sudiev. Vilnius. Stovim prekinėj stotyj. Kažkas šaukia giminaičiui geležinkeliečiui, kad praneštų motinai ir perduotų „sudiev“. Pataria imti šiltų daiktų. Velniams tie šilti daiktai? Patark slėptis, bėgt. Vilnius tolsta. Gyventojai stovi prie bėgių, žiūri, tarsi mus vežtų mirti, ir žegnoja. Lenkai pamaldūs. Nejau mes iš tiesų važiuojam mirti?

Nė velnio, gyvensim, gyvensim visų velnių ir stichijų pykčiui. Gyvensim ir išgyvensim, kovosim ir laimėsime – girdit?..

Naujoji Vilnia. Stovi vyrų ešelonas. Einu pro užkaltus vagonus ir teiraujuos tėtuko.

– Nėra, nėra, nėra. Čia vilniečiai, – vienas atsakymas.

Vėl sugrūda į vagonus, užrakina. Judinamės. Norėjau ir galėjau pabėgti šioj stotyj, netoli buvo malkų krūvos, bet čia aš suvokiau turinti bejėgę motiną. Jaučiausi lyg man būtų dvidešimt metų.

„Siena, siena. Tuo bus siena.“ Paskutiniai Lietuvos žemės kilometrai – miškai, medžiai, gelės.

Duryse plyšys. 5 cm. Traukiu į save giliai Lietuvos laukų kvapą, kad neužmirščiau jo niekad. Kažkuriam vagonė užtraukia dainą, ją pagauna visas ešelonas. „Graži tu, mano brangi tėvyne!..“

Jau skriejam Gudijos laukais. Nė vizos nereikėjo... Orša, Minskas, Smolenskas. Trošku, karšta. Vandens mažai duoda.

Traukiniui sustojus, visi skuba po vagonais atlikti gamtos reikalų. Visiškai jokio varžymosi nėra. Praėjus traukiniui, panorama žavinti. Gudijos stotyse matydavom kelevinių traukinių, daugiausia važiuojančių į Lietuvą. Na ką gi. Greit bus daug vietos. Palankaus vėjo, skėriai!

Kirovas. Sustoja tarsi parade: Kauno ešelonas, iš vieno šono – Rygos, iš kito – Talino. Sveikas, Pabaltijy! Užsimezga kalbos.

Rikiuojamės po du eiti parnešti pietų, kažkur užpakuojame matau savo istorijos mokytoją Spūdienę. Staiga – tylą. Radijas kliedi. Karas!!! Karas!!!

Žiūrim vienas į kitą. Greitomis parvelkam savo vagonams pietus ir laikraščius.

Trijų sostinių ešelonuose – džiaugsmas. Gal neveš toliau? Gal grąžins? Bet juokas. Juk mes jau užfrontėj. O kartu ir nerimas: kas Lietuvoj darosi? nuniokota? giminės gal bombų užmušti? Važiuojam, važiuojam, važiuojam. Penktą, dešimtą parą. Maisto nesuvalgom, atiduodam vietiniams vaikams, kurie ištiesę rankas alkanomis akimis prašo: „Chleba, tiotenki...“¹ Šita muzika nuo pat Lietuvos sienos.

Uralas. Sveika, motinėle Azija... Išvargę, nešvarūs, išblyškę miegam vienas ant kito. Vienas klausimas ir kalbos – kur mus veža? Manėm, kad į Uralą, bet jį jau pravažiuojam.

1 _____ Duonos, tetulytės... (Rus.)

Andriukaitis, buvęs rangovas – didelis praktikas, džiovina duoną ir tikina, kad mes patys iš jo ją pirkim. Jo pirkliška prigimtis ir čia nenurimsta: čia perka, čia parduoda, čia apstato. „Žeminėse gyvensit ir patys išsikarsit“, – pilna burna gromuliuodamas kalba jis. Tarsi mes gyvensim, o jis ne.

Kai gaudavom sorų košės, valgydavo jis vienas ir kalbėdavo: „Nevalgykit, nevalgykit, tuoj prisiminsit, tada pirštus graužit.“ Kibirais košės buvo. Verčiam per skylę lauk. Šventi buvo kombinatoriaus Andriukaičio žodžiai – košę prisimindavom dažnai ir tikrai netrukus.

Penkiolikta para, dvidešimta. Galvoj tarška, silpna. Aha! Mes jau prie finišo. Kiekvienoje stotyje atkabina po 3–5 vagonus. Vakarų Sibiras. Troščino stotis. Atsidaro vagono durys. „Vygružaites bystrej!“² Kiek kartų paskui teko girdėti šį posakį su įvairiais ornamentais rusų kalba, visada širdį suspausdavo – kur atvykom, kas mūsų laukia?

Esam aikštėj. Mus skirsto po gyvenamąsias vietas. Sėdim prie daiktų. Prie kiekvieno būrelio prislenka „apaštalai“ ir krato daiktus. Lietus pila, griaudžia. Vienišos motinos su mažais vaikais dangsto juos, visi permirkę.

Po procedūros, kuri truko keturias valandas, į mus teikiasi prašnekti: „Tak vot, vy budete žit’ v sveklosovchoze.“³

Devynioliktas ir dvidešimtas vagonas (iš viso 50 žmonių) važiuojam į tą sveklosovchozą. Kai dar traukinyje būdavo patikrinimai, man pasirodė baisiai keista, kad

2 _____ Kraustykitės greičiau! (*Rus.*)

3 _____ Tai štai, jūs gyvensite runkelius auginančiame tarybiniam ūkyje. (*Rus.*)

mus šaukia numeriais. Ir dabar tas keistas jausmas apėmė mane, kai čekistas sušuko: „Septynioliktas numeris!“ Aš – septynioliktas numeris?..

Tik po kelių minučių atsikvošėjau, kraujas suplūdo man į veidą, pajutau, kaip net širdis suplakė smarkiau. Septynioliktas numeris iš devyniolikto vagono – štai kas aš!

Kaip gerai, kad tėtė to negirdi. Atrodo, lyg kas grandines būtų uždėjęs. Per paskirstymą šaukia kiekvieną, ir žvilgsnis, kurį į mane metė juodbruvas plieninėm akim čekistas, buvo man žiauresnis už smūgį. Tai buvo vergų pirklio žvilgsnis, tiriantis, kiek turiu raumenų, kiek iš manęs galės išspausti. Pirmą kartą pajutau, kad esu daiktas. Apie tai, kad man dar mokykloj reiktų mokytis, niekas ir negalvoja. Stovėjau prieš juos išblyškusi ir jutau baisią vergo neapykantą ir protestą. Pasukau galvą ir pamačiau motiną. Ji stovėjo atokiau ir žiūrėjo į mane. Skausmingas žvilgsnis. Ji pirma tai pajuto ir tučiuojau nuleido akis, bet aš mačiau, kaip ašaros rieda jai per veidus. Jos dukterė ir sūnus, jos ir tėtuko džiaugsmas, štai įvertinami kaip darbo gyvuliai. Mes supratom viena kitą, ir abiem pasidarė ne-jauku; daugiau niekad apie tai nekalbėjom.

Gyvenam dviejuose dideliuose barakuose. Dirbam laukuose po 18 valandų. Niekas nedejuoja, nors iš karto sunku. Veidai įdege, rankos atgrubusios. Uždarbio beveik jokio. Viršininkai nepraleidžia progos pasijuokti, pasityčioti – žiūri į mus kaip į baisesius nusikaltėlius. Ukrainiečiai, irgi tremtiniai, nuoširdūs. Rusų kalbos nė velnio nedomkam, bet slebizuojam. Maitinamės mainydami daiktus.